

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 7 - Sayı 1

Sorumlu Yazar: Doç. Dr. Meryem ARSLAN / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, meryemarslan2078@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1621-0286

Atf: Arslan, M., (2023), Tarihi Batı Türkçesi Tıp Metinlerinde Kırıntı (Küçük Parçalar) ile İlgili Söz Varlığı Denemesi, Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, 7 (1), s. 1-11.

Gönderim ve Kabul Tarihi: 24 Mart 2023 / 14 Nisan 2023

Araştırma Makalesi

ISSN: 2587-1331

DOI: 10.55774/mikad.1270650

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mikad>

TARİHİ BATI TÜRKÇESİ TIP METİNLERİNDE KIRINTI (KÜÇÜK PARÇALAR) İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI DENEMESİ

Öz

Küçük parçalar anlamına gelen kırıntılar, Türkçenin söz varlığı içerisinde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Ancak buna rağmen kırıntılar Türk dili incelemelerinde müstakil olarak ele alınmamıştır. Çalışma da hem bu duruma dikkat çekmek hem de bu alana katkı sunmak için yapılmak istenmiştir. Çalışma malzemeleri olarak tarihi Batı Türkçesi tıp metinleri tercih edilmiştir. Çünkü tıp metinlerinde yer alan ilaç tariflerinde kırıntı adlarının sıklıkla kullanıldığı gözlenmiştir. Belge tarama yöntemiyle belirlenen ve analiz edilen verilere göre tıp metinlerinde bitkilerle ilgili kırıntılar daha fazladır. Onu sırasıyla madenler ve hayvanlarla ilgili kırıntılar izlemektedir. *Çöp, tulaşe, bürāde* gibi sözcükler ortak olarak kırıntıların adlandırılmasında yararlanılmıştır. Bununla birlikte yalnızca bir alana mahsus sözcükler de tespit edilmiştir: *bürāde, iklimiyā, nuqura, rize, talq, tūbāl* sözcüklerinin yalnızca madenlerle; *budaq, çoqmar, çubucuq, çubuk/çupuq, daqıq, dıvlecük, fulūs, haşeb, haţab, kesksün, kerm, hennā, koza, kepek, nişāre, nişeste, nuhāle, odun, şaman, sendūs, şevbeşini/ şevbeşni/ şubeşbeni/ şubeşbini/ şubeşini/ şubeşin/ şüyeşeyni, tibn, yalnızca bitkilerle; feşşāre* yalnızca hayvansal parçalarla ilgili kırıntıları ifade etmek için kullanılmıştır.

Sınırlı sayıda ve tek bir alandaki metinler üzerinde yapılan çalışmalarda bile (29 bitkilerle ilgili; 9 madenlerle ilgili; 3 hayvanlarla ilgili) toplamda 41 madde başı belirlenmiştir. Bu sayı ilgili madde başlarının çeşitleriyle birlikte 75'e çıkmaktadır. Bu sayı farklı metinler ve ağızlar üzerinde yapılacak çalışmalarla daha fazla artabilecek özelliktedir. Bunların ortaya çıkarılması Türkçenin söz varlığı çalışmaları başta olmak üzere Türk kültür tarihi, dil tarihi çalışmaları için de katkı sunacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Tarihi Tıp Metinleri, Söz Varlığı, Kırıntı Adları.

VOCABULARY EXPERIMENT ON CRUMBS (SMALL PIECES) IN HISTORICAL WESTERN TURKISH MEDICAL TEXTS

Abstract

Crumbs, which mean small pieces, are used extensively in Turkish vocabulary. However, despite this, the crumbs were not studied carefully in the Turkish language studies. In this study, it was aimed to draw attention to this situation and to contribute to this field. Historical Western Turkish medical texts were preferred as study materials. Because it has been observed that crumb names are frequently used in drug recipes in medical texts. According to the data determined and analyzed by document scanning method, there are more plant-related crumbs in medical texts. It is followed by small pieces related to mines and animals, respectively. Words such as garbage (çöp), sawdust (tılaşe), a kind of sawdust and swarf (bürāde) have been used in naming the crumbs. However, specific words to only one field have also been identified: *the words a kind of sawdust and swarf (bürāde), swarf (ıklımıyā), silver powder (nuķura), a kind of swarf (rıze), powder (talķ), crumbs like gold, silver dust (tūbāl)* are used only with metals; *branch of tree (budaķ), cane with knop (çoķmar), small stick of tree (çubucuķ), stick (çubuk/chupuķ), flour (daķıķ), wheat grains that have been steamed, dried and crushed (dīvlecūk), flake on plant (fulūs), small wood (haşeb), wood (haţab), bran (kepek), minor of flour kneaded with oil or other ingredients (kesksūn), grape stick, vine, vineyard stump (kerm), henna (hennā), poppy cocoon (koza), sawdust (nişāre), starch (nişeste), bran (nuhāle), wood (odun), chaff (şaman), a piece of cotton or flax (sendūs), small wood (şevbeşini/şevbeşni/şübeşbeni/şübeşbini/şübeşini/şübeşin/şüyeşeyni), chaff (tibn), only with herbs; the piece of ivory that comes out after sawing (feşşāre)* is used only to express the crumbs related to animal parts.

Even in the studies conducted on a limited number of texts in a single field (29 related to plants; 9 related to mines; 3 related to animals), a total of 41 items were determined. This number rises to 75 together with the types of the relevant headlines. This number is likely to increase further with studies on different texts and dialects. Revealing these will contribute to Turkish cultural history, language history studies, especially vocabulary studies of Turkish.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Ottoman Turkish, Historical Medical Texts, Vocabulary, Crumb Names

Giriş

Kırıntı, Türkçe Sözlük'te *bir şeyden ayrılan küçük parça, parçacık; kurumak için kesilip yerde bırakılan odun; küçük kalıntı; eser, iz, belirti* (Türkçe Sözlük, 2011) anlamlarıyla açıklanmıştır. Kır- fiilinden –XntX fiilden isim yapım ekiyle fiilin gösterdiği işin sonucu ve ürünü ismine dönüşen sözcüğün, Derleme Sözlüğü'nde kırıntının yanında gırıntı şekline de rastlanmıştır. Derleme Sözlüğü'nde kırıntı sözcüğü eş sesli olarak açıklanmıştır. Buna göre sözcüğün anlamları da *kurumak üzere kesilip yere bırakılan odun; yemiş, çerez; gelinin arkadaşlarına cumartesi günü verdiği yemek; hayvanların böbrek, ciğer, yürek vb. etleri ile yapılan kebab; hafif dalgalı deniz; çerez; süprüntüdür*. Bununla birlikte gırıntı, ufak, tefek; meyve, çerez gibi benzer, ama daha dar anlamlara sahiptir. Sözcüğün kökünde bulunan –XntX ekinin (Ek bazı araştırmacılarca -tX olarak da alınmıştır.) işlevlerinden birisi de fiillerin gerçekleşmesinin ardından veya küçük miktarlarda gerçekleşmesiyle oluşan gözlemlenebilir yönüyle az ve küçük kavramları ve olguları ifade etmesidir; yani bir anlamda küçültme yapma işlevindedir (Sarı, 2020: 181)¹. Tanım ve açıklamalarda da görüleceği üzere kırıntı sözcüğünün anlamı küçük parçalar anlamında yoğunlaşmaktadır. Türkçede ister sözlü anlatımda isterse yazılı anlatımda kırıntılar, küçük parçacıklarla ilgili söz varlığıyla sıklıkla karşılaşılmaktadır. Ancak alan yazını taramalarında Türkçede kırıntı adlarının müstakil bir çalışmayla ele alınmadığı görülmektedir. Bu hususa dikkat çekmek ve konuyla ilgili birikime küçük bir katkı sunabilmek amacıyla böyle bir çalışma yapılmak istenmiştir. Sözlerle ilgili örneklem için de tarihi Türkçe tıp metinleri tercih edilmiştir. Çünkü bu metinlerde ilaç veya ilaç ham maddesi

¹ Sarı, Türkçede küçültme yapan eklerle ilgili *Türkçede Küçültme* (Sarı, 2020) adıyla bir kitap hazırlamıştır. Ancak bu küçültmeler, doğrudan kırıntı ile ilgili söz varlığına yönelik bir biçim bilgisi çalışması değildir (büyücek, çarpıntı, küçücük gibi). Bununla birlikte biçim bilgisine dayalı örneklerde (yer yer kırıntı, serpinti, kırpıntı gibi) biçimlerin küçük parçalar yapma işlevine de değinilmiştir. Bu sözcüklerin de kırıntı ile ilgili söz varlığı açısından ayrıca çalışmaya değer olduğu düşünülmektedir. Üzerinde çalışılan konu kapsamında bunlar ele alınmamıştır, çünkü kırpıntı gibi sözcükler tıp metinlerinde geçmemektedir.

tariflerinde geçen un, rize, çöp, nişare, tılaşe gibi kırıntı adlarının sıklıkla kullanıldığı görülmüş ve bu sözlerin konu için zengin veriler sağlayacağı varsayılmıştır.

Kırıntı adları, tıp metinlerinden belgelerin taranmasıyla toplanmış ve veriler analize tabi tutulmuştur. Bu kapsamda kırıntılar, türlerine göre bitki, hayvan veya madeni kırıntı adları olarak sınıflandırılmıştır. Hiçbir türe girmediği düşünülen kırıntılar ise diğer maddesi içerisinde ele alınmıştır. Tespit edilen maddeler, ilgili sınıflarda alfabetik olarak açıklanmış ve birer cümleyle tanıklanmıştır. Kırıntıların alt türleri de tespit edilebildiği ölçüde madde başının altında tanıklarıyla birlikte verilmiştir. Eş anlamlı kırıntılar arasında da göndermeler yapılmıştır.

Çalışma, 14. ve 18. yüzyıllarda yazılmış tıp metinleri ve yalnızca kırıntı adlarıyla sınırlandırılmıştır. Tıp metinleri, random usulüyle, yani rastgele seçilmiş; kırıntılar da bir bütünün parçaları olma özellikleri ölçüsüne göre belirlenmiştir.

Taranan tıp metinleri ile ilgili genel bilgiler aşağıda Tablo 1’de verilmiştir:

Tablo 1: Konu Kapsamında Taranan Tıp Metinleri İle İlgili Bilgiler

Eser Adı	Müellifi	Dönemi	Esas Alınan Metnin Tarandığı Çalışma
Hulasa (1.-50.) (H)	Hekim Bereket	14. yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi, Demir (2010)
Hulasa (CMH)	Cerrah Mesud	15. yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi, Külcü (2009)
Müntehab-ı Şifa (MŞ)	Hacı Paşa	15. yüzyıl	Doktora Tezi, Önler (1981)
Tertib-i Mu‘Alece (TM)	Tartışmalı.	(?) 15. yüzyıl	Doktora Tez, Gümüştam, 2009
Mecma‘ü'l-Mücerrebât (MM)	Ahmed Bin Bâlî	16. yüzyıl	Yüksek Lisans Tezi, Kartal (2016); Muratoğlu (2017), Sunar, (2014)
Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb (TEN)	Hezârfen Hüseyin Efendi	17. yüzyıl	Doktora Tezi, Tokat (2012)
Kitab-ı Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fi İlmü't-Tıbb (KTTD)	Muhammed Bin Mustafa El-Gûrânî	17. yüzyıl	Doktora Tezi, Arslan (2014)
Ğâyetü'l-Müntehâ Fi-Tedbirü'l-Merçâ (GM)	Müderriş Hasan Efendi	18. yüzyıl	Doktora Tezi, Dinar (2013)

Tıp metinlerinde kırıntı için genellikle *çöp*, *hurde*, (*bir şeyin*) *ufuğı*, *nişare*, *talaş*, *feşşare*, *pâre*, *uvak*, *uvuğı* gibi sözler kullanılmıştır. Bunun yanında nadiren *sayir eccası*, *bir pâre* gibi tamlamaların da kırıntıyı belirtmek için tercih edildiği görülmüştür. Fark edileceği gibi sözcükler bir bütünün parçasını ifade eder. Kırıntı sözcüğüne metinlerde rastlanmamıştır.

1. Tıp Metinlerinde Kırıntı Adları

1.1. Bitkisel Kırıntılar

budağ: 1. Ağacın dal olacak sürgünü. 2. Dalın gövde içindeki başlangıç yeri olan ve tahtalarda görülen yuvarlak koyuca renkte sert bölüm.

... *bir miğdâr böğürtlen budağların dahı yaprağıyla ma‘an kaynatup bişürüp ağı olan şaça şakala süreler (TM, 102a/4).*

bürâde: Törpülenen cisimden dökülen yonga, talaş.

çam ağacı bürâdesi: Çam ağacı yongası, talaşı.

çam ağacı bürâdesi her birinden birer kabza cümlesini bir zarfa koyub içinde

azacıq efyün hall olmuş arak ile qarışdırub (GM, 76b/16-19).

İlgün ağacı bürādesi: İlgün ağacı yongası, talaşı.

İlgün ağacı bürādesi (...) her birinden birer kabza cümlesini bir zarfa koyub içinde azacıq efyün hall olmuş arak ile qarışdırub (GM, 76b/16-19).

palaseneṭu bürādesi: (?) Peygamber ağacı talaşı.

palaseneṭu bürādesi (...) her birinden birer kabza cümlesini bir zarfa koyub içinde azacıq efyün hall olmuş arak ile qarışdırub (GM, 76b/16-19).

çoqmar: Topuz, başı topuzlu değnek.

imdi eger bir 'avrat hamlde elem çekse çoqmarı uyluğına bağlasalar derhāl cümlesin vaz' ide (TM, 92a/7-8).

çöp: Bitkilerin küçük parçası, ince dalı.

(berdi/huffā/bābīr) çöpleri yumışak ve çiçegi beyāzdir ve tohumı hılbeden küçük, yumşak ve acıdır. Ve andan ip örerler ve ba'zısından, Mısırdı meşhūr olan bir nevi dir ki haşır yaparlar (KTDT, 40a/12-13).

çubucuq: Sözcük çubuk sözcüğüne +cXk küçültme eki getirilerek oluşmuş ve küçük çubuk anlamı kazanmıştır.

bir incecük çubucuqıla boynuna ursalar bir vechile ki ol çubuk halka gibi boynunun cemī cevānibine te'sir eylese gayet acısa heman 'aқabince boynına bir bardaқ ulıcaқ ... (MM, 133b/26).

çubuq/çupuq: Değnek biçiminde ince, uzun ve sert olan şey, çubuk.

aşma yaprağın çubuğı:

ba' dehu bir miqdār aşma yaprağın çubuğın ma'an āteşe yaqub... (TM, 43a/11-12).

bağ çubuğı: Asma bitkisinin çubuğı.

... kel başa merkeb tırnağın yaqub ve bir miqdār bāğ çubuğın dağı yaqub külin eleyüp... (TM, 97a/11-12)

üzüm çubuğı: Üzüm çubuğı.

eger üzüm çubuğın yaqub gülin maşūra ile burnına üfürseler sākin ider (TM, 28b/4-5).

dağıq: Un.

Kantariyun-ı dağıq ve şahm-ı hanzal bir buçuk danik ve türbüd bir buçuk direm (MM, 162b/23-24).

dağıq-i bāqlī: Bakla unu.

Muql, āşak, mey'a-i sāyile, dağıq-i bāqlī, şa'ır, hılbe (KTDT, 229b/13-14).

dağıq-i hummuş: Nohut unu.

eger anıñ dağıqın 'acın idüb (KTDT, 109a/8).

dağıq-i şa'ır: Arpa unu.

Varaq-ı hindübā, dağıq-i şa'ır gül yağı ile 'acın idüb (KTDT, 229a/10-11).

düvlecük: Düvülcük, küçük bulgur tanesi.

aġu kunduzı üç dirhem düvlecük dibi biş dirhem bunları döğeler ġubār ola elekden geçüreler andan soñra yüz dirhem zifti erideler (CMH, 9b/1-4).

fulüs: Bitkilerin üzerindeki pullar.

Eger mu'tedil gerekirse fulüs-ı hıyārşenber kasnî şuyı birle yavlaġ nāfi'dür (MŞ, 80b/15-81a/1).

ħaşeb: Kereste imâlinde kullanılan kalın ve kuru ağaç; kuru dal, çöp (krş. şevbeşinî, şevbeşnî, şübeşbenî, şübeşbinî, şübeşinî, şübeşin, şüyeşeynî).

mezci muħkem olmaġıçün ammā uşûli, ħaşebi, yabraġı ve toħumu ve çiçegi (KTDT, 66a/8-10).

ħaşeb: Andan murād şüyeşeynidir (KTDT, 123a/20).

ħaşeb-i şandal: Sandal dalı.

ħaşeb-i şandal ve kâdi, rāziyānec ve şebet (...), summāk-ı münnaķi her birinden on dirhem; şāfi gül, ħabb-ı ās her birinden sekiz dirhem; kuş-ı Hindi dört dirhem; anisün üç dirhem (KTDT, 212a/6-9).

ħaţab: (bk. odun).

Ve şan'atı: Oldur ki bu ħaţabları kesüb bir ġubbe ki taş üzerinde yapılmış olan, içine ġosunlar ve delikler açsunlar ve çevresine āteş yaksunlar (KTDT, 267a/2).

ħennā: Kına ağacının kurutulmuş yapraklarından elde edilen toz, kına.

... ba'dehu bir ġaşuġ aġ nefti ol ħennāya ġoşup ġulıncı olduġı yire sürseler bir yumurta bişiminden ziyādece durduġda yangusı sâkin olup ve uyuşur gibi olur... (TM, 72b/8-10).

ħurde/ ħurde: Parça hâlinde olan, parçalanmış, döküntü durumuna gelmiş.

ħaşġāş-ı ebyaz aġ ħaşġāş dirler (...) sîne nezelâtına ve mi de yaşlıġına ve ġan tükürene ve'l-ħāşıl başdan inen nezelāta nāfi dir toħmı ħurde olur eger asel ile yeseler menî i ziyāde ider (TEN, 46a/10-15).

kepek: Un eledikten sonra elek üstünde kalan kabuk kırıntıları (krş. nuġāle).

Baş ağrısın ve şişleri men'ider kepek ile sürmekle (KTDT, 51a/16).

kerm: Üzüm çubuġu, asma, baġ kütüġü.

Bişmiş ka'k beş mişķāl ve dört fikāhi'l-kerm, ās yā āsıñ ħabbesi, tamām tüffāħ her birinden dört mişķāl (KTDT, 228b/14).

kesksün: Yaġ veya diġer maddelerle yoġrulan unun ufaġı.

Kesksün ... Maġrib'de yaġ veyā ġayr ile yoġırılan unıñ ufaġınıñ adıdır (KTDT, 281b/9).

ġoza: (ħaşġāş ile eşdizimli olarak) Ĥaşġāş kozası.

Ve şan'atı: Yüz dāne ħaşġāş ġozası ki yeñi derilmiş ola (KTDT, 213a/14).

maşġūġ: Toz hâline getirilmiş, ezilmiş

İmdi her kim bir miġdār ışırġan dikenin döġüüp temām un gibi olduġdan soñra üzerine bir pāreçik bal süriüp bu maşġūġ ışırġanı ekseler ışırġuya ziyāde mücerredür (TM, 109a/3-5).

nişāre: (bk. tılaşe).

Ol, ağacdan ġakk eylemekle istiħrāc olunandır... sidigi cārġ eylemede ve şişleriñ taħlîline ġaçan ki sikencübîn ile içseler maşġūşdır (KTDT, 350b/17-21; 351a/1).

nişeste/nişasta: Tahıl tanelerinden, mercimek, bezelye vb. bakla türleri veya patates gibi birtakım yumrularından özel yöntemlerle çıkarılan una benzer bir madde.

hammāma becid gire çiçekden sonra yirleri bellü olursa nişeste sağ tuz arpa unı çüğündür şuyıla kaynadalar (CMH, 27a/14-15; 27b/1).

nuhāle: (bk. kepek).

levz-i mukşer her birinden bir vaқыyye; tin, 'unnāb her birinden on dirhem; nuhāle bir kef; huṭmi, suzāb-ı ratıb her birinden bir bāka ve eger harāret ziyāde ise habāzi tohumı ve mülūhiyye, lisān-ı sevr, nevfer her birinden üç (KTDT, 106a/3-6).

odun: Yakılmak için kesilmiş, parçalanmış ağaç (krş. hatab).

Eger āteşe kosalar odun gibi yanar hatta bir batmāndan bir vaқыyye kadarı ancak kalur (KTDT, 97a/15-16).

kāfūr ağacınıñ odunu: Kafur ağacının odunu.

cevz-i bevvā, sek, bisbāse her birinden bir mişkāl kāfūr ağacınıñ odunu ile bişüreler (KTDT, 95a/19).

meşe odunu: Meşe odunu.

dahı uşne gibi ki meşe odunu üzerinde olan yosunlarıdır (GM, 22a/16-17).

üzüm ağacınıñ odunu: Asma odunu.

Ve siyāh hurūsıñ kemigi kaçan ki kadarınca üzüm ağacınıñ odunu ile yaqsalar ve bal sineginiñ evi kiri ile yoğuralar ve bekāreti giden 'avrat bile götürse bekāreti 'avdet ider (KTDT, 136b/2-4).

şaman: İlaç hammaddesi olarak kullanılan dövülmüş ekin sapı, saman (krş. tıbn).

Tıbn: Ol, hubūblarıñ şamanıdır (KTDT, 63a/11).

sendūs: Keten veya pamuk parçası.

Eger sendūs ile ve hanāfis ile ve benāt-ı verdān ile sıcak ideler ve bevāsiri olan kimseniñ altından buhūr itseler bevāsiri kaṭ ' ider müdāvet eylemekle (KTDT, 11b/10-11).

şevbeşini, şevbeşni, şubeşbeni, şubeşbini, şubeşini, şubeşin, şüyeşeyni: (bk. haşeb).

Ol, şevbeşiniden evlādır (KTDT, 244a/20).

kurūh-ı habişeniñ izālesinde şevbeşniden eyüdir içmek ile ve üzerine dökmek ile (KTDT, 133b/2-3).

Ve eger māzūc ile şufūf eyleseler yanmış olan şeyleri açar ve hab[b]-ı meşhürdan halāş ider, şubeşbeni yerin tutar (KTDT, 158b/16-18).

Ve ol, bu fi 'ilde şubeşbiniden aqvādır (KTDT, 40b/6).

Ol, şubeşiniden aqvādır (KTDT, 197b/3).

Ve sāyir eczāsı şubeşiniñ yerin tutar nār-ı Fārisi gibilerde (KTDT, 224b/21-225a/1).

Haşeb: Andan murād şüyeşeynidir (KTDT, 123a/20).

talaş/tılaşe: Testere ile biçilen veya rende, matkap, törpü vb. araçlarla işlenen bir şeyden dökülen kırıntılar (krş. nişāre).

meys tılaşesi: Karaçalı talaşı.

ūlaşesi sececi ve kuşmağı hukne eylemekle zāyil ider ve şişleri ve dā'i'l-fili hall

ider zamād eylemekle (KTDT, 345b/20-21).

tībn: (bk. saman)

Tibn: Ol, ḥubūblarıñ şamanıdır (KTDT, 63a/19).

toz: Çok küçük ve hafif parçacıklar.

incir/ençir ağacı tozu: İncir ağacı tozu.

Ençir ağacı tozını kazıyup üfürseler nāfi dūr (TM, 29a/7-8).

un: Tahıl veya bazı gıda maddelerinin öğütülmesinden elde edilen toz hâlindeki besin ve özellikle bunun buğdaydan elde edileni.

evcā-ı mafāşıla müfddir ve eski baş ağrılarına un ile yaķu eyleseler (TEN, 54a/12-13).

arpa unı: Arpa unu.

bakla unı arpa unı kimnūn unı andan ak şoğanı bezirle yāḥūd zeyt yağıyla kaynadalar havānda merhem gibi dōğeler ol unlarıla karışduralar beze dürteler ısıcaķ yapışduralar (CMH, 32a/15-32b/1-2).

bakla unı: Bakla unu.

‘ilac budur kim bakla unı ḥardal mevızec ḥatmī bunları sirkeyle kaynadalar süzeler (CMH, 9a/7-8).

buğday unı: Buğday unu.

buniñ ile buğday unı sekiz; zeybaķ üç; afyūn, ‘anber, misk her birinden birisiniñ nişfi gül şuyı ile ḥall idüb mā-bāķisi ile yoauralar ve kurşlar idüb ḥıfz ideler. (KTDT, 264b/15-16).

ceviz unı: Ceviz unu.

dört dirhem ceviz unı, dört dirhem şoyulmuş bādem, on dirhem bunları muḥkem dōğüp kifāyet kadarı bal ile ma ‘cūn idüp yeyeler (TM, 100b/1-3).

kimnūn unı: Kimyon unu.

bakla unı arpa unı kimnūn unı andan ak şoğanı bezirle yāḥūd zeyt yağıyla kaynadalar havānda merhem gibi dōğeler ol unlarıla karışduralar beze dürteler ısıcaķ yapışduralar (CMH, 32a/15-32b/1-2).

kōrsine unı: Karaburçak unu.

kōrsine (...) Ve eger bir kimse bir ‘uzvı semiz eylemek murād eylese buniñ unını zift ile mezc idüb ol ‘uzva yapışdursunlar (KTDT, 279b/9-20).

nīlüfer unı: Nilüfer unu.

kızıl gül nīlüfer unı yaş turunc kabı (CMH, 15b/15).

noḥuṭ unı: Nohut unu.

noḥuṭ unı benefşe kızıl gül nīlüfer unı yaş turunc kabı (CMH, 15b/15).

māzū unı: Palamut unu.

bezr-i kuṭūnāyı sirkeyle çalkayalar māzū unın katalar uralar (CMH, 29a/12-13).

1.2. Madensel Kırıntılar

bürādet/bürāde/borāde/berede: Eġeden çıkan ince talaş, kazıntı.

Ḳanı kaṭ 'ider ve ḳurūḫı ḳurudır. şan 'atı: bürādet-i ḫadīd ve nuḫās ve şeb, ṭıyn-ı maḫtūm berāber māmeyṣā (KTDT, 149a/9-10).

ḳuyumcu beredesin sarmısaġıla dögse şāf eylese götürse ḳulunc zahmetinden emīn ola (MŞ, 90a/5-6).

bu şular ile ḫall itmeniñ keyfiyyeti ḫallin murād itdiġiñ ma 'deniñ bürādesini alursın yā mükellesini alursın istediġiñ ḳadar şoñra bir şişeye ḳoyub üzerine bu keskin şudan dört parmaḳ başar (GM, 28b/14-17).

altun bürādesi: Altın kazıntısı.

tarīḳ-i āḫar oldur ki altun bürādesinden dilediġiñ ḳadar alursın zibaḳ ve kibriṭ ile teklis idiüb yukarıda bildiġiñ gibi (GM, 43b/7-8).

demir bürādesi: Demir kazıntısı.

dilediġiñ ḳadar demir bürādesini alub sirke ve üz ile tekrār tekrār yayḳarsın (GM, 47b/1-2).

gümüş bürādesi: Gümüş kazıntısı.

yigirmi beş direm gümüş bürādesi alub seksen direm bu muḳaṭṭar şudan alub bir şişeye ḳoyub (GM, 43b/16-18).

çöp: Çubuk, çöp.

Bevraḳ çöpi: beyāzı ve sebli ve çöpi göze çekmek ile [giderir] (KTDT, 60b/3).

ḫurdece: Küçük, ufak.

Mürdesenk (...) baş çibanlarına ḳatı nāfi dir gül yağıyla uralar bunuñ göyündürmesiniñ şıfatı budur ki bunu ḫurdece toġrayub ateş üstine ḳoyub kızduġı gibi sirkede yā şarābda sögündüreler birkaç def ideler şoñra yuyalar (TEN, 98a/10-98b/2).

ıḳlimiyā: Altın veya gümüş talaşı.

merḳaşişā her birineden rubē dirhem bevraḳ-ı ermeni ke-zālik ve bir nüshada ıḳlimiyā iki (KTDT, 161a/13-14).

ıḳlimiyā-yı fıḫḫa: Gümüş talaşı.

ıḳlimiyā-yı fıḫḫa, merḳaşişā, fıḫḫa her birinden rubē dirhem (KTDT, 276a/5-6).

ıḳlimiyā-i zeheb: Altın talaşı.

Ve şanèatı şamġ-ı èArabi ıḳlimiyā-i zeheb isfidāc her birinden dört dirhem ve zencār iki dirhem ve mürr afyūn, cindbidister (KTDT, 17a/9-10).

nuḳura: Gümüş tozu.

Firūzec şaru ṭıla iki deng nuḳura iki deng bā-zehr-i ḫayvānī (MŞ, 178b/3).

rīze: Ufak parça, döküntü, kırıntı.

ḳırmaḳ istediklerinde demür ursalar üzerine ḳoyub ursalar üçer köşelü rīzeler olub ve ol ufak rīzelere zāyi olmasun ḫıfz eylesün deyü ḳurşuna şararlar yoḫsa ḳurşun elmāsı kesmek nice mutaşavverdir (TEN, 96a/15-18).

yāḳūṭ rīzesi: Yakut parçası.

'Amelij olansız ki beyāz olan lāzverd[d]en ve ruḥām-ı aşferden ve şamğı'l-balātdan ve yāḳūt rizesinden ki berāber olanlar bu ikisi ve zeytūn-ı marḳ ile yoàurular (KTDT, 35a/4-6).

ùalaş/ ùalaşe: Talaş, kırıntı.

demir ùalaşesi: Demir talaşı.

Ve eger demiriñ ùalaşesiyle yoğurub bevāsır üzerine ḳosalar ḡāyetle nāfi'dir (KTDT, 258b/4-5).

tūbāl: Altın, gümüş, bakır ve demir çekiçlendikçe sıçrayan parça, kırıntı.

demiriñ tūbāli: Demir kırıntısı.

ḡabz-ı ḡadid-i ezraḳ ḡāyet muḡallij ola ya'nij demiriñ tūbāli kiridir dimişler ki demir ma'deninde olur anda tevellüd ider dimişler ki ve demirciler demiri dōḡub tūbāli olur (GM, 85b/8-10).

ufaḳ/uvaḳ: Parça, küçük.

demiriñ ufaḳı: Demirin küçüḡü, parçası.

Ve eger diri iken sirkeye yā sirkeden ḡayrı ekşi şeylere ve demiriñ ufaḡına ḳosalar (KTDT, 248b/21-248a/1).

1.3. Hayvansal Kırıntılar

feşşāre: Fil dişinin testerelemesi sonrası çıkan parçası.

fil dişine āc dirler ve destereden ve egeden çıkan ḡurde envāèina feşşāre dirler eger 'aḳīm 'avrata ya'nij ḳışıra ḳışıra bir hafta peyāpey - asel ile içürseler ḡāmile ola iḡtiyārātında tecrübe itdim (TEN, 71a/10-14).

pāre: Parça, kısım.

arı paresi: Arı parçası.

nice parçalarını ḳırub içinde arı pāreleri bulduḡumuz bi'd-defaāt vāḳi olmuşdur (TEN, 65b/19).

ḡalaş/ḡılaşe/ ḡılaşa: Talaş, kırıntı.

ve ḡılaşeniñ ḳalèi nev'i olsa ḳaçan ki veznince anisūn ile yaḳup ve sirke ile yoàurular yā yılan yaraların men'idir ve etlendirir (KTDT, 351a/1-2).

'āc ḡalaşı: Fil dişi talaşı.

'āc ḡalaşı yedi dirhem ve mercān üç dirhem (KTDT, 324a/6).

kemiḡiñ ḡılaşası: Kemik talaşı.

ḡamlde didükleri kemiḡiñ ḡılaşası (KTDT, 181b/21).

2 .Diğer Kırıntılar

ḳav: Kumaştaki ince tüyler, hav.

Ol sigili dirnaḡıla keseler ve sigil ḳav ḳoyalar (MŞ, 139b/8).

kiremüd unı

bir pāre kiremüd unı bir pāre arpa unı ḳarışduralar (CMH, 30a/2-3).

su'ūd: Enfiye, toz haline getirilmiş ve buruna çekme biçiminde kullanılan ilaçlar,

buruna çekilen toz nesne.

... *misk altı mişkāl, su 'ūd altı mişkāl, kākūle altı dirhem...* (TM, 118a/6).

talḳ: Mika, ören pulu; deri hastalıklarında kullanılan beyaz bir toz, pudra.

yanmış talḳ ve yanmış şadef ve yanmış insān kemügi her birinden on ikişer direm (GM, 85a/16-17).

Sonuç ve Değerlendirmeler

Tıp metinlerinden elde edilebilen dil ve dolayısıyla kültür ürünlerinden biri de kırıntılarla ilgili söz varlığıdır. Kırıntılara, parçalara verilen adlar, konuyla ilgili kavramların belirlenmesine katkı sağlayarak dilin kavramlaştırma özelliklerinin ortaya çıkarılmasına katkı sağlayabilir. Bu amaçla yapılan çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Tıp metinlerinden *budaḳ, bürāde, çokmar, çöp, çubucuḳ, çubuk/çupuḳ, daḳıḳ, düvlecük, fulūs, haşeb, haṭab, hurde/hurde, kesksün, kerm, hennā, қоza, kepek, mashūk, nişāre, nişeste, nuḫāle, odun, şaman, sendūs, şevbeşini / şevbeşni / şübeşbeni / şübeşbin / şübeşini / şübeşin / şüyeşeyni, talaş/tılaşe, tibn, toz, un* bitkilerle ilgili kırıntı adları olarak tespit edilmiştir. Bu kırıntı adlarının tespit edilen çeşitleri de *çam ağacı bürādesi, ilgun ağacı bürādesi, palaseneṭu bürādesi; aşma yaprağın çubuğı, bāḡ çubuğı, üzüm çubuğı; daḳıḳ-i bāḳli, daḳıḳ-i hummuş, daḳıḳ-i şa 'ir; haşeb-i şandal; kāfūr ağacınıñ odunu, meşe odunu, üzüm ağacınıñ odunu; meys tılaşesi; incir/ençir ağacı tozu; arpa unı, bakla unı, buğday unı, cevz unı, kimmün unı, körsine unı, niḷüfer unı, noḫuṭ unı, māzū unı* dır.

2. Madensel kırıntı adlarını ifade etmek için kullanılan sözcüklerin, *bürādet/ bürāde/ borāde/ berede, çöp, hurdece, iklimiyā, nukura, rize, talaş, tūbāl, ufaḳ/uvaḳ* olduğu görülmüştür. Bu adların çeşitleri de *demiriñ ufağı; altun bürādesi, demir bürādesi, gümüş bürādesi; yāḳūṭ rizesi; demiriñ tūbāli; demir talaşesi* olarak tespit edilmiştir.

3. Hayvansal ürünlerdeki küçük parçalar, *feşşāre, pāre, talaş* sözcükleriyle dile getirilmiştir. Bunların çeşitlerinin de *arı paresi ve 'āc talaşı, kemigiñ tılaşası* olduğu görülmüştür.

4. *Ḳav, kiremüd unı, su 'ūd, talḳ* gibi kıyafet, ilaç ve toprak parçasına ait kırıntı adlarına da rastlanmıştır.

5. Bazı kırıntı adları bitki, maden ve hayvansal ürünler için ortak kullanılmıştır. Un, bitki ve diğer kırıntı adlarını; *talaş/tılaşe/ tılaşa*'nin maden, bitki ve hayvansal kırıntı adlarını ifade etmek için tercih edilmiştir.

6. *Pāre, toz, hurde/hurde, hurdece, mashūk* ve *ufaḳ/uvaḳ* sözcükleri her ne kadar tek bir alandaki kırıntıları adlandırmak için örneklenmişse de sözcüklerin tüm alanlardaki kırıntıları ifade edebilme özelliği bulunmaktadır.

7. *Bürāde, iklimiyā, nukura, rize, talḳ, tūbāl* sözcüklerinin yalnızca madenlerle; *budaḳ, çokmar, çubucuḳ, çubuk/çupuḳ, daḳıḳ, düvlecük, fulūs, haşeb, haṭab, kesksün, kerm, hennā, қоza, kepek, nişāre, nişeste, nuḫāle, odun, şaman, sendūs, şevbeşini / şevbeşni / şübeşbeni / şübeşbin / şübeşini / şübeşin / şüyeşeyni, tibn, yalnızca bitkilerle; feşşāre* yalnızca hayvansal parçalarla ilgili kırıntıları ifade etmek için kullanılmıştır.

6. Mevcut malzeme içerisinde bitkilerle ilgili kırıntı adlarının daha fazla olduğu görülmüştür.

7. Makalenin sınırlılığı kapsamında yukarıda tespit edilen kırıntı adlarına ulaşılmıştır. Ancak konu, hiç incelenmemiştir. Bundan dolayı da konu, ayrıca kapsamlı olarak incelendiğinde ortaya daha fazla söz varlığı çıkabilecektir. Elde edilecek sonuçlar da Türk

dilinin söz varlığı ve kültür tarihi için de oldukça faydalı olacaktır.

8. Metinde eklerin küçültme işlevinden de yararlandığı görülmüştür: cubucuk gibi. Küçültme ekleriyle yapılan kırıntı adlarının da hem tarihî hem de çağdaş Türkçede çalışılması gerektiği düşünülmektedir. Bu da Türkçenin ifade gücünü farklı açıdan ortaya koyabilecek niteliktedir.

Kaynakça

Arslan, Meryem (2014). *Kitâb-ı Tercüme-i Teökire-i Dâvûd Fî İlmi't-Tıbb* (Metin-Dizinler-Sözlük), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana.

Demir, Aydın (2010). Hekim Bereket-Hulasa (1-50. Sayfalar) (İnceleme-Metin-Sözlük). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Dinar, Talat (2013), *Müderriş Hasan Efendi'nin Gâyetü'l-Müntehâ fi Tedbiri'l-Merzâ'sı* (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta), (İnceleme-Metin-Dizinler). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.

Gümüşatam, Gürkan (2009). Haza Kitâb u Hükema-yı Tertib-i Mualece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kartal, Dursun (2016). *Ahmed Bin Bâlî – Mecmaü'l-Mücerrebât* (Giriş - İnceleme (Şekil Bilgisi) – Metin - Dizinler [116-166. Varaklar Arası]-Sözlük). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

Külcü, Melek (2009). Cerrah Mes'ud- Hulasa (Dil Özellikleri – Metin – Dizin). Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Muratoğlu, Murat (2017). Ahmed Bin Bâlî-Mecma'ü'l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Söz Varlığı]-Metin-Dizin [166b232a Varaklar Arası]-Sözlük). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

Önler, Zafer (1981), Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sarı, İsa (2020). Türkçede Küçültme. Ankara: Atlas Akademik Basım.

Sunar, Nuşin (2014). Ahmed Bin Bâlî-Mecma'ü'l-Mücerrebât (Giriş-İnceleme [Söz Varlığı]-Metin-Dizin [1-115. Varaklar Arası]-Sözlük). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

Tokat, Feyza (2012). *Tuhfetü'l- Erîbi'n- Nâfia Li'r-Rûhânî Ve't-Tabîb*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. <https://sozluk.gov.tr/>